

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

ISSN 1732-1395

Instrukcje dla autorów i Rocznik online:
<https://ies.lublin.pl/rocznik>

Polityka traktatowa Polski w zakresie umów o przyjaźni i współpracy po „Jesieni ludów”

Wojciech Szczepan Staszewski^a

^a Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Opublikowano online: grudzień 2019

Sposób cytowania: W. S. Staszewski, *Polityka traktatowa Polski w zakresie umów o przyjaźni i współpracy po „Jesieni ludów” 1989 r.*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 17 (2019), z. 1, s. 281-302, DOI: 10.36874/RIESW.2019.1.13.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism naukowych MNiSW z 31 lipca 2019 roku „Rocznik IEŚW” znajduje się z liczbą 70 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEKon oraz ERIH PLUS.

Wojciech Szczepan Staszewski*

Polityka traktatowa Polski w zakresie umów o przyjaźni i współpracy po „Jesieni ludów” 1989 r.

Polish Treaty Policy in Regard to the Treaties of Friendship and Cooperation After “Autumn of Nations” of 1989

Abstract: A state’s treaty policy constitutes a significant aspect of the foreign policy to every country. The transformations in Poland and in the other Central and Eastern European countries launched by the events described as “Autumn of Nations” of 1989 have brought fundamental changes to the several governments and the international community, including Poland’s, which demanded a revision of the Polish treaty policy. Due to the fact that the bilateral Treaties of Friendship and Cooperation reflect the priorities of foreign policy and indicate the characteristics of the bilateral relations, they play particularly important role in the treaty relations of every country. Through the outlook on the transformations in the Polish treaty policy with respect to the Treaties of Friendship and Cooperation made after the governmental changes, this paper attempts to present the interest areas for the Polish foreign policy after 1989.

Keywords: state’s treaty policy, Polish treaty policy, international agreements, Treaty of Friendship and Cooperation, Polish treaty relations, Polish bilateral treaty relations

Wprowadzenie

Polityka traktatowa każdego państwa stanowi istotny element jego polityki zagranicznej. Spełnia ona, jak zauważa J. Kukułka, trzy zasadnicze funkcje, a mianowicie: rejestruje osiągnięcia i porażki dyplomatyczne państw; dokonuje instytucjonalizacji, utrwalania i stabilizacji stosunków między państwami oraz wpływa na ewolucję ładu międzynarodowego w różnych kręgach (m.in. sąsiedzkich, regionalnych)¹. Należy

* Dr hab. Wojciech Szczepan Staszewski – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Lublin, Polska), ORCID: 0000-0002-4139-3475, e-mail: wojstasz@kul.lublin.pl.

¹ J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski Odrodzonej*, Wrocław 1998, s. 5.

też mieć na względzie, że jest ona uwarunkowana sytuacją geopolityczną danego państwa i ma na celu tworzenie trwałych gwarancji osiągnięcia celów polityki zagranicznej państwa w danym środowisku międzynarodowym².

Przemiany w Polsce, a także w innych państwach Europy Środkowej i Wschodniej³, zapoczątkowane wydarzeniami określanymi jako „Jesień ludów” 1989 r.⁴, istotnie wpłynęły na zmiany ustrojowe wielu państw oraz środowisko międzynarodowe, w tym Polski, a tym samym na zmianę jej polityki traktatowej⁵.

Należy też podkreślić, że szczególne miejsce w stosunkach traktatowych każdego państwa zajmują dwustronne umowy o przyjaźni i współpracy (zwane też traktatami politycznymi), gdyż to one odzwierciedlają priorytety polityki zagranicznej, wskazując pod względem terytorialnym obszary zainteresowania państw, oraz określają kształt kontaktów z partnerami, wskazując na cechy charakterystycz-

- 2 Ibidem. Por. A. Banaszkiewicz, *Umowy międzynarodowe Polski jako środek realizacji polityki zagranicznej RP 1989–2000*, Łódź 2007, s. 7–8.
- 3 Uznaje się je za jedne „z najbardziej spektakularnych przemian politycznych, społecznych i gospodarczych zarówno w Europie, jak i poza kontynentem europejskim”. B. Józwiak, *Transformacja i rozwój gospodarczy w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] B. Józwiak, T. Stępniewski (red.), *Transformacja i rozwój gospodarczy w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, z. 5, s. 50.
- 4 Na temat przesłanek i przemian zachodzących w Polsce oraz w państwach regionu Europy Środkowej i Wschodniej zob. J. Kukulka, *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945–2000 z kalendarium 2001–2006*, Warszawa 2007 (Rozdział XXV: Przesłanki nowego ładu europejskiego (1985–1990), s. 374 i nast. oraz Rozdział XXIX: Następstwa wielkiej transformacji w Europie, s. 451 i nast.). Zob. także: K. Trembicka, *Zmiana systemu władzy w Europie Środkowo-Wschodniej (1989–1990): uwarunkowania i prawidłowości*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia” 2005, t. 12, s. 41 i nast. D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustrojowa w państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej – geneza, uwarunkowania, przebieg procesu. Uwagi teoretyczne*, [w:] E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej. Podręcznik akademicki*, Kraków 2015, s. 13 i nast. oraz R. Kuźniar, *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 37 i nast. (Autor wydarzenia te z niezrozumiałych względów określa jako „Wiosna ludów 1989”, chociaż zarówno w literaturze naukowej, jak i w publicystyce najczęściej określane są jako „Jesień ludów” lub „Jesień narodów”, gdyż zostały zapoczątkowane jesienią 1989 r. Por. D. Mikucka-Wójtowicz, op.cit., s. 13; J. Kukulka, *Historia*, s. 389; T. Maresz, „Jesień Narodów” – rozpad bloku komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej w szkolnej edukacji historycznej we współczesnej Polsce, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2016, z. 3, s. 252 i nast.; Dodatek Specjalny „Tygodnika Powszechnego” z dn. 8 listopada 2009 r., nr 45).
- 5 R. Szafarz, *Stosunki traktatowe Rzeczypospolitej Polskiej. Nowa jakość w latach 1989–2000*, „Studia Prawnicze” 2003, z. 2, s. 5.

ne ich wzajemnych relacji⁶. Niniejszy artykuł, poprzez pryzmat zmian zachodzących w polityce traktatowej Polski w zakresie zawieranych traktatów o przyjaźni i współpracy po rozpoczęciu przemian ustrojowych, ma na celu przede wszystkim wskazanie obszarów zainteresowań Polski w ramach realizowanej polityki zagranicznej państwa, z uwzględnieniem powyższej delimitacji czasowej.

Przed dokonaniem prezentacji państw, z którymi Polska zawarła umowy o przyjaźni i współpracy po wydarzeniach 1989 r., warto przypomnieć, że po II wojnie światowej tego typu umowy zawierane były przez Polskę tylko z państwami tzw. demokracji ludowej⁷, a mianowicie z: Bułgarią⁸, Czechosłowacją⁹, Jugosławią¹⁰, Mongolią¹¹, Niemiecką

- 6 A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Wstęp*, [w:] A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni i współpracy zawarte przez Polskę. Wybór dokumentów*, Lublin 2005, s. 5.
- 7 Na temat postanowień tych umów zob. J. Tyranowski, *Traktaty sojusznicze Polski Ludowej*, Warszawa 1972, *passim*. Innego typu umowami politycznymi tego okresu w praktyce polskiej były: Układ o przywróceniu normalnych stosunków między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Japonią, Nowy Jork, 8 lutego 1957 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 49, poz. 233); Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, Warszawa, 7 grudnia 1970 r. (Dz.U. z 1972 r. Nr 24, poz. 168). R. Szafarz, *Dwustronne traktaty polityczne Rzeczypospolitej Polskiej z państwami zachodnimi: 1989–2004. Studium polityczno-prawne*, „Studia Prawnicze” 2004, z. 3, s. 5.
- 8 Układ o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy między Rzeczpospolitą Polską a Ludową Republiką Bułgarii, Warszawa, 29 maja 1948 r. (Dz.U. z 1949 r. Nr 2, poz. 6 oraz R. Podgórzeńska, B. Szczepanik (oprac.), *Uregulowania traktatowe Polski w latach 1945–1998. Teksty wybranych umów politycznych zawartych przez Polskę z niektórymi krajami europejskimi*, Koszalin 1999, s. 32–34); Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Ludową Republiką Bułgarii o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, Sofia, 6 kwietnia 1967 r. (Dz.U. z 1967 r. Nr 37, poz. 191 oraz R. Podgórzeńska, B. Szczepanik (oprac.), *op.cit.*, s. 60–63).
- 9 Układ o przyjaźni i wzajemnej pomocy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką, Warszawa, 10 marca 1947 r. (Dz.U. z 1948 r. Nr 7, poz. 47 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 176–177); Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Czechosłowacką Republiką Socjalistyczną o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, Warszawa, 1 marca 1967 r. (Dz.U. z 1967 r. Nr 22, poz. 98 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 188–190).
- 10 Układ o przyjaźni i pomocy wzajemnej między Rzeczpospolitą Polską a Federacyjną Ludową Republiką Jugosławii, Warszawa, 18 marca 1946 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 26, poz. 100 oraz R. Podgórzeńska, B. Szczepanik (oprac.), *op.cit.*, s. 25–27).
- 11 Układ o przyjaźni i współpracy między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Mongolską Republiką Ludową, Ulan Bator, 4 lipca 1975 r. (Dz.U. z 1976 r. Nr 1, poz. 3).

Republiką Demokratyczną¹², Rumunią¹³, Węgrami¹⁴, Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich¹⁵.

1. Pierwsze umowy o przyjaźni i współpracy zawarte przez Polskę po przemianach przełomu lat 1989–1990

Pierwsza umowa o przyjaźni i współpracy po rozpoczęciu transformacji ustrojowej została zawarta przez Polskę z Republiką Francuską (państwem, z którym łączy nas więzi długowiekowej, tradycyjnej przyjaźni), w dniu 9 kwietnia 1991 r.¹⁶ „Bliskie stosunki z Francją” – jak pisze K. Skubiszewski – „są jednym z kanonów polskiej polityki zagranicznej. Wynika to m.in. z wielowiekowej tradycji wzajemnych związków politycznych, wojskowych, kulturowych i ludzkich, a także z żywotnych interesów obu krajów”¹⁷. Celem zawartego Traktatu jest rozwijanie tradycyjnych stosunków przyjaźni i umacnianie współpracy w dziedzinie polityki, gospodarki i kultury¹⁸. Strony zobowiązały

- 12 Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemiecką Republiką Demokratyczną o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, Warszawa, 15 marca 1967 r. (Dz.U. z 1967 r. Nr 28, poz. 128 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 191–193); Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemiecką Republiką Demokratyczną o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, Berlin, 28 maja 1977 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 25, poz. 104 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 194–198).
- 13 Układ o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy między Rzeczpospolitą Polską a Rumuńską Republiką Ludową, Bukareszt, 26 stycznia 1949 r. (Dz.U. z 1950 r. Nr 11, poz. 114 oraz R. Podgórzeńska, B. Szczepanik (oprac.), *op.cit.*, s. 38–40); Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Socjalistyczną Republiką Rumunii o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, Bukareszt, 12 listopada 1970 r. (Dz.U. z 1971 r. Nr 8, poz. 86 oraz R. Podgórzeńska, B. Szczepanik (oprac.), *op.cit.*, s. 68–71).
- 14 Układ o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Węgierską, Warszawa, 18 czerwca 1948 r. (Dz.U. z 1948 r. Nr 51, poz. 403 oraz R. Podgórzeńska, B. Szczepanik (oprac.), *op.cit.*, s. 35–37); Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Węgierską Republiką Ludową o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, Budapeszt, 16 maja 1968 r. (Dz.U. z 1968 r. Nr 24, poz. 161 oraz R. Podgórzeńska, B. Szczepanik (oprac.), *op.cit.*, s. 64–67).
- 15 Układ o przyjaźni, pomocy wzajemnej i współpracy powojennej między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Rzeczpospolitą Polską, Moskwa, 21 kwietnia 1945 r. (Dz.U. z 1945 r. Nr 47, poz. 268 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 171–173); Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, Warszawa, 8 kwietnia 1965 r. (Dz.U. z 1965 r. Nr 20, poz. 130 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 186–188).
- 16 Traktat o przyjaźni i solidarności między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Francuską, Paryż, 9 kwietnia 1991 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 81, poz. 415 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 58–63). Traktat wszedł w życie 7 listopada 1992 r.
- 17 K. Skubiszewski, *Polska polityka zagraniczna w 1991 roku*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1991*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1993, s. 20.
- 18 Zob. Preambuła do Traktatu polsko-francuskiego.

się, zgodnie z art. 1 umowy, do umacniania porozumienia, solidarności i przyjaźni między narodami obu krajów, a także sprzyjania rozwojowi współpracy między nimi w duchu wzajemnego zrozumienia, poszanowania i zaufania. Należy też podkreślić, że Republika Francuska zobowiązała się sprzyjać rozwojowi ścisłych stosunków między Polską a ówczesnymi Wspólnotami Europejskimi i popierać zawarcie umowy stowarzyszeniowej (art. 2 ust. 3). W umowie stwierdzono także, że kontrahenci działają na rzecz jedności Europy, aby rozwijała się ona ku wspólnocie prawa i demokracji, mogącej przybrać formę konfederacji (art. 2 ust. 2). Strony zobowiązały się, że w przypadku powstania sytuacji, która według jednej z nich stwarzałaby zagrożenie dla pokoju, jego naruszenia lub podważałaby jej zasadnicze interesy bezpieczeństwa, to wówczas ta strona może zwrócić się do kontrahenta z prośbą o bezzwłoczne konsultacje. Państwa będą wspólnie starały się przyjąć wspólne stanowisko, dotyczące przezwyciężenia takiej sytuacji (art. 4 ust. 2).

W tym samym roku Polska zawarła jeszcze cztery traktaty o przyjaźni i współpracy. 17 czerwca 1991 r. podpisała umowę o współpracy i przyjaźni z Republiką Federalną Niemiec¹⁹, z „nowym” zachodnim sąsiadem, po dokonaniu inkorporacji NRD do RFN²⁰. Umowa ta, wraz z zawartym 14 listopada 1990 r. Traktatem o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy²¹, stworzyła prawne i polityczne podstawy dobrego sąsiedztwa we wzajemnych polsko-niemieckich stosunkach²². Traktat polsko-niemiecki z 17 czerwca 1991 r. zobowiązał strony do kształtowania stosunków w duchu dobrego sąsiedztwa i przyjaźni oraz dążenia do ścisłej pokojowej i partnerskiej współpracy we wszystkich dziedzinach (art. 1 ust. 1). Warto zauważyć, że w art. 2 umowy znalazło się postanowienie, w którym kontrahenci potwierdzili bezpośred-

19 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, Bonn, 17 czerwca 1991 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 14, poz. 56 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 201–212). Traktat wszedł w życie 16 stycznia 1992 r.

20 Zob. A. Przyborowska-Klimczak, W. Staszewski, *Wstęp*, [w:] A. Przyborowska-Klimczak, W. Staszewski, *Stosunki traktatowe Polski z państwami sąsiednimi. Wybór dokumentów*, Lublin 1998, s. 9–10.

21 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu między nimi granicy, Warszawa, 14 listopada 1990 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 14, poz. 54 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Staszewski, *Stosunki traktatowe*, s. 33–34). Traktat wszedł w życie 16 stycznia 1992 r.

22 J. Barcz, *Podstawy polityczne i prawne stosunków Polski ze zjednoczonymi Niemcami*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1991*, s. 60 i nast. Zob. też J. Barcz, *Polska – Niemcy. Traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, „Państwo i Prawo” 1991, nr 9, s. 26 i nast.

nie obowiązywanie powszechnych norm prawa międzynarodowego w prawie krajowym i w stosunkach międzynarodowych. Ponadto strony stwierdziły, że nadrzędnym celem ich polityki jest zachowanie i umocnienie pokoju oraz skuteczne zapobieganie wszelkim wojnom. W umowie państwa zobowiązały się, że będą rozstrzygać swe spory wyłącznie przy pomocy środków pokojowych i nigdy nie użyją żadnej z posiadanej broni (chyba że dla indywidualnej albo zbiorowej samoobrony). W dodatku stwierdziły, że nigdy i w żadnych okolicznościach jako pierwsze nie skierują sił zbrojnych przeciwko sobie (art. 5 ust. 2).

Odnotować także należy, że uzgodniono i podpisano umowy z dwoma byłymi państwami socjalistycznymi, z Czeską i Słowacką Republiką Federacyjną oraz z Węgrami. Traktat z południowym sąsiadem Polski został zawarty 6 października 1991 r.²³, a zatem jeszcze przed podziałem Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej, w wyniku którego powstały Republika Czeska i Republika Słowacka²⁴. Należy zauważyć, że traktat ten nadal obowiązuje, zarówno w stosunkach polsko-czeskich, jak i polsko-słowackich, gdyż oba państwa, Republika Czeska i Republika Słowacka, w drodze sukcesji przyjęły wynikające z niego zobowiązania²⁵. Traktat ten – jak stwierdzono w preambule – nawiązując do wielowiekowej tradycji i przyjaźni łączącej oba państwa i ich narody, zobowiązał strony do umacniania przyjacielskich stosunków, solidarności i współpracy oraz pogłębiania wzajemnego poszanowania, zaufania i zrozumienia (art. 1). Państwa uzgodniły, że we wzajemnych stosunkach będą kierować się prawem międzyna-

23 Układ między Rzeczpospolitą Polską a Czeską i Słowacką Republiką Federacyjną o dobrym sąsiedztwie, solidarności i przyjacielskiej współpracy, Kraków, 6 października 1991 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 59, poz. 296 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 213–218). Układ wszedł w życie 4 maja 1992 r.

24 Zob. T. S. Szayna, *Rozpad Czecho-Słowacji (kilka uwag o jego konsekwencjach)*, „Sprawy Międzynarodowe” 1993, z. 1, s. 55–59.

25 Stosunki traktatowe z nowymi sąsiadami uregulowały: Protokół między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Czeskiej o sukcesji umów dwustronnych i przeglądzie systemu traktatowego między Rzeczpospolitą Polską i Republiką Czeską, podpisany w Warszawie dn. 29 marca 1996 r. (Wszedł w życie 23 sierpnia 1996 r.) oraz Protokół między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Słowackiej dotyczący obowiązywania w stosunkach między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Słowacką dwustronnych umów międzynarodowych zawartych między Polską (Rzeczpospolitą Polską, Polską Rzeczpospolitą Ludową) a Czechosłowacją (Republiką Czechosłowacką, Czechosłowacką Republiką Socjalistyczną, Czeską i Słowacką Republiką Federacyjną) w latach 1918–1992, podpisany w Bratysławie dn. 8 lipca 1993 r. (Wszedł w życie 6 czerwca 1994 r.). Teksty obu porozumień – A. Przyborowska-Klimczak, W. Staszewski, *Stosunki traktatowe*, s. 85–87, 117–119.

dowym, w szczególności zasadami suwerennej równości, integralności terytorialnej, niezależności politycznej i nieingerencji w sprawy wewnętrzne. Potwierdziły też istniejącą granicę państwową i jej niaruszalność oraz fakt nieposiadania wobec siebie żadnych roszczeń terytorialnych, a także wyraziły zobowiązanie, że w przyszłości nie będą występować z takimi roszczeniami (art. 2 ust. 1 i 2)²⁶. W Traktacie przewidziano też, że w przypadku zbrojnej napaści na jedną ze stron kontrahenci porozumieją się w sprawie udzielenia napadniętej stronie pomocy, stosownie do postanowień art. 51 Karty Narodów Zjednoczonych²⁷, oraz podejmować będą działania, by konflikt został rozwiązany zgodnie z zasadami Karty Narodów Zjednoczonych i z dokumentami Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie²⁸ (art. 5 ust. 3).

W tym samym dniu, tj. 6 października 1991 r.²⁹, podpisana została także umowa o przyjaźni i współpracy z Węgrami, w której kontrahenci zobowiązali się umacniać przyjaźń i współpracę oraz pogłębiać zrozumienie, poszanowanie i zaufanie pomiędzy swymi narodami oraz stwierdzili, że wykonując w dobrej wierze swe zobowiązania międzynarodowe, szanują zasady suwerennej równości, integralności terytorialnej i nieingerencji w sprawy wewnętrzne (art. 1). W Traktacie znalazło się podobne postanowienie, jak w umowie obowiązującej obecnie z Czechami i Słowacją, z którego wynika, że w sytuacji, kiedy jedna ze stron stanie się obiektem napaści zbrojnej, wówczas kontrahenci podejmą bezzwłocznie wysiłki w interesie jak najszybszego uregulowania konfliktu zgodnie z zasadami, przepisami i procedurą Karty Narodów Zjednoczonych oraz dokumentami KBWE (art. 3 ust. 3).

Ostatnim państwem, z którym Polska podpisała tego typu traktat w 1991 r., była Republika Włoska, a umowa została zawarta 11 paź-

26 Warto także zauważyć, że w Traktacie odniesiono się również do Układu Monachijskiego z 29 września 1938 r., stwierdzając, że był on od samego początku nieważny ze wszystkimi wynikającymi z tego następstwami (art. 2 ust. 3).

27 Karta Narodów Zjednoczonych, San Francisco, 26 czerwca 1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 z późn. zm. oraz A. Przyborowska-Klimczak, *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2006, s. 9–30). Karta weszła w życie 24 października 1945 r.

28 Dalej: KBWE.

29 Układ między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Węgierską o przyjacielskiej i dobrosąsiedzkiej współpracy, Kraków, 6 października 1991 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 59, poz. 298 oraz Z. Leszczyński, A. Kossecki (oprac.), *Stosunki międzynarodowe 1989–2000. Wybór tekstów źródłowych i materiałów*, Pułtusk 2001, s. 121–124). Układ wszedł w życie 15 czerwca 1992 r.

dziennika 1991 r.³⁰ Kontrahenci zobowiązali się rozwijać stosunki we wszystkich dziedzinach będących przedmiotem wzajemnego zainteresowania, a nadto nieprzerwanie i konsekwentnie pogłębiać współpracę, zabiegać o dalsze zbliżenie między narodem polskim i włoskim dla podniesienia ich poziomu życia i silniejszego podkreślenia wspólnego dziedzictwa, tradycji i kultury (art. 1 ust. 1). W umowie przewidziano też, że w przypadku uznania przez jedną ze stron określonej sytuacji lub określonego sporu za zagrażający jej bezpieczeństwu może się ona zwrócić o bezzwłoczne konsultacje dwustronne, także w celu znalezienia, jeśli pojawi się taka konieczność, odpowiedniej formy pomocy (art. 6)³¹.

W 1992 r. podpisane zostały przez Polskę umowy o przyjaźni i współpracy z trzema państwami sąsiednimi (Rosją – 22 marca 1992 r.³², Ukrainą – 18 marca 1992 r.³³, Białorusią – 23 czerwca 1992 r.³⁴) oraz Łotwą (1 lipca 1992 r.)³⁵, Estonią (2 lipca 1992 r.)³⁶ i Hiszpanią (26 października 1992 r.)³⁷.

W porozumieniu zawartym przez Polskę z Ukrainą w preambule zwrócono uwagę, że wzajemne stosunki wchodzi w jakościowo nowy okres, oraz uzgodniono w art. 1, że kontrahenci zobowiązują się roz-

30 Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Włoską, Warszawa, 11 października 1991 r. (Dz.U. z 1996 r. Nr 52, poz. 226 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 191–199). Traktat wszedł w życie 15 grudnia 1995 r.

31 Zob. G. Bernatowicz, *Stosunki polsko-włoskie*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1992*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1994, s. 121–122.

32 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, Moskwa, 22 maja 1992 r. (Dz.U. 1993 r. Nr 61, poz. 291 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 226–231). Traktat wszedł w życie 8 maja 1993 r.

33 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, Warszawa, 18 maja 1992 r. (Dz.U. 1993 r. Nr 125, poz. 573 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 218–224). Traktat wszedł w życie 30 grudnia 1992 r.

34 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białorusi o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, Warszawa, 23 czerwca 1992 r. (Dz.U. 1993 r. Nr 118, poz. 527 oraz J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie*, s. 231–238). Traktat wszedł w życie 30 marca 1993 r.

35 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Łotewską o przyjaźni i współpracy, Ryga, 1 lipca 1992 r. (Dz.U. 1993 r. Nr 114, poz. 502 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 110–118). Traktat wszedł w życie 17 grudnia 1992 r.

36 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Estońską o przyjaznej współpracy i bałtyckim dobrosąsiedztwie, Tallin, 2 lipca 1992 r. (Dz.U. 1993 r. Nr 121, poz. 536 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 50–57). Traktat wszedł w życie 6 maja 1993 r.

37 Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Hiszpanii, Madryt, 26 października 1992 r. (Dz.U. 1995 r. Nr 18, poz. 84 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 88–93). Traktat wszedł w życie 4 grudnia 1994 r.

wijać stosunki w duchu przyjaźni, współpracy, wzajemnego szacunku, zrozumienia, zaufania i dobrego sąsiedztwa na podstawie prawa międzynarodowego, w tym zasad suwerennej równości, niestosowania siły lub groźby jej użycia, nienaruszalności granic, niestosowania siły lub groźby jej użycia, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej, pokojowego załatwiania sporów, nieingerencji w sprawy wewnętrzne, samostanowienia narodów, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności, wykonywania w dobrej wierze zobowiązań wynikających z prawa międzynarodowego. W umowie potwierdzono nienaruszalność istniejących między stronami granic oraz brak roszczeń terytorialnych, a także zawarto zobowiązanie, że strony nie będą występować z takimi roszczeniami w przyszłości (art. 2). W umowie strony wyrzekły się użycia siły lub groźby jej użycia w stosunkach wzajemnych oraz zobowiązały się rozstrzygać spory, które mogły powstać między nimi, wyłącznie środkami pokojowymi, zgodnie z zasadami Karty Narodów Zjednoczonych (art. 4 ust. 1). Uzgodniły także, że żadna z nich nie pozwoli, aby na jej terytorium państwo trzecie lub państwa trzecie dokonały aktu agresji przeciwko któremukolwiek z kontrahentów (art. 4 ust. 2), oraz że w razie gdyby państwo lub państwa trzecie dokonały napaści zbrojnej na jedną z nich, to wówczas druga strona nie będzie udzielała jakiegokolwiek pomocy militarnej i poparcia politycznego takiemu państwu lub takim państwom przez cały czas trwania konfliktu zbrojnego, a także będzie działać na rzecz uregulowania tego konfliktu zgodnie z zasadami i procedurą Karty Narodów Zjednoczonych i dokumentami KBWE (art. 4 ust. 3)³⁸.

Kolejny traktat (z Rosją) przewiduje, że kontrahenci kształtują swoje stosunki w duchu przyjaźni, dobrosąsiedzkiego partnerstwa, równouprawnienia, zaufania i wzajemnego szacunku, opierając się na prymacie prawa międzynarodowego i na zasadach poszanowania suwerenności, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej, nieingerencji w sprawy wewnętrzne oraz prawa narodów do decydowania o swoim losie (art. 1). Podobnie jak w umowie z Ukrainą, w Traktacie z Rosją znalazło się postanowienie dotyczące nienaruszalności istnie-

38 Zob. M. Cieślak, *Stosunki polsko-ukraińskie*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1992*, s. 136–137; B. Surmacz, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie*, Lublin 2002, *passim*.

jącej granicy i potwierdzające, że strony nie mają wobec siebie żadnych roszczeń terytorialnych oraz nie będą takich roszczeń wysuwać w przyszłości (art. 2). Uzgodniono także, że wszelkie spory będą rozstrzygane między nimi środkami pokojowymi oraz że będą powstrzymywać się od użycia siły lub groźby jej użycia we wzajemnych stosunkach (art. 3 ust. 1). Podkreślenia wymaga przyjęte w porozumieniu zobowiązanie, z którego wynika, że żadna ze stron nie dopuści, aby z jej terytorium państwa trzecie lub państwo trzecie dokonały aktu agresji zbrojnej przeciwko jednemu z kontrahentów (art. 3 ust. 2)³⁹.

W umowie z Białorusią stwierdzono, że strony kształtują swoje stosunki jako zaprzyjaźnione państwa w duchu wzajemnego szacunku, dobrosąsiedztwa i partnerstwa, kierując się zasadami suwerennej równości, niestosowania siły lub groźby jej użycia, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej, pokojowego rozstrzygania sporów, nieingerencji w sprawy wewnętrzne, poszanowania praw człowieka i podstawowych swobód oraz prawa narodów do samostanowienia (art. 1). Podobnie jak w umowach z Rosją i Ukrainą, potwierdzono istniejącą granicę oraz stwierdzono, że kontrahenci nie mają i nie będą mieć w przyszłości wobec siebie żadnych roszczeń terytorialnych (art. 2). Istotne postanowienia znalazły się także w art. 3 Traktatu i są zbliżone do uzgodnień poczynionych w Traktacie z Ukrainą, przy czym nie ma w nich stwierdzenia, że żadna ze stron nie pozwoli, aby na jej terytorium państwo trzecie lub państwa trzecie dokonały aktu agresji przeciwko któremukolwiek z kontrahentów. W art. 3 umowy polsko-białoruskiej strony wyrzekły się użycia siły lub groźby jej użycia we wzajemnych stosunkach oraz zobowiązały się nie pozwolić, by ich terytoria były wykorzystywane przez państwo lub państwa trzecie w celach zbrojnej agresji lub wrogiej działalności przeciwko jednemu z nich. Strony uzgodniły także, że w przypadku, gdyby państwo lub państwa trzecie dokonały zbrojnej napaści na jednego z kontrahentów, to wówczas nie udzielą one pomocy militarnej ani jakiegokolwiek poparcia takiemu państwu lub państwom przez cały czas trwania konfliktu

39 Zob. M. Stolarczyk, *Rosja w polityce zagranicznej Polski w okresie pozimnowojennym: aspekty polityczne*, „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” 2013, nr 11, s. 28–29; O. Wasiuta, *Stosunki polsko-rosyjskie*, [w:] W. T. Modzelewski (red.), *Polska wobec sąsiadów. Współczesne stosunki polityczne*, Olsztyn 2009, s. 14–15. Zob. też M. Stolarczyk, *Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015*, Katowice 2016, s. 152 i nast.

zbrojnego oraz będą działać na rzecz uregulowania takiego konfliktu zgodnie z zasadami Karty Narodów Zjednoczonych z 1945 r. oraz dokumentami KBWE⁴⁰.

W preambułach umów zawartych z Łotwą i Estonią odwołano się do tradycji przyjaźni. W porozumieniu polsko-łotewskim wyrażono to słowami „pomne historycznych związków między Polską a Łotwą i przyjaznych stosunków w latach dwudziestych i trzydziestych XX stulecia”, zaś w umowie Polski z Estonią wskazano, iż „pragnąc odtworzyć i wszechstronnie rozwijać cenne wartości stosunków polsko-estońskich oraz odwołując się do tradycji przyjaźni łączącej oba państwa i narody”, strony zobowiązują się (w obu traktatach analogicznie) kształtować swoje stosunki w duchu wzajemnego szacunku, zaufania, równouprawnienia i partnerstwa. Stosunki te winny zostać oparte na primacie prawa międzynarodowego, a także na zasadach poszanowania suwerenności, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej oraz nieingerencji w sprawy wewnętrzne⁴¹. Stwierdzono także (w obu umowach), że swoje spory strony będą rozwiązywać wyłącznie środkami pokojowymi. Potwierdzono, że kontrahenci powstrzymają się od użycia siły lub groźby jej użycia we wzajemnych stosunkach⁴². Uzgodniono także możliwość przeprowadzenia bezwzględnych konsultacji w przypadku powstania sporu lub sytuacji, które – zdaniem jednego z kontrahentów – mogą zagrażać utrzymaniu pokoju lub bezpieczeństwa, czy też naruszają pokój lub bezpieczeństwo, a w szczególności, gdy taki spór lub sytuacja dotyczą obu stron, których celem ma być poszukiwanie środków uregulowania sporu lub powstałej sytuacji, zgodnie z postanowieniami Karty Narodów Zjednoczonych⁴³. W traktatach tych, podobnie jak w umowie z Rosją, Ukrainą i Białorusią, stwierdzono, że w przypadku, gdyby państwo trzecie lub państwa trzecie dokonały zbrojnej napaści na jednego z kontrahentów, to wówczas nie udzielą one jakiegokolwiek pomocy ani poparcia takiemu państwu lub państwom przez cały czas trwania konfliktu

40 Zob. M. Palmowski, *Stosunki polsko-białoruskie*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1992*, s. 146; M. Habowski, *Stosunki Białorusi z Polską*, [w:] I. Topolski (red.), *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2009, s. 239–240.

41 Artykuł 1 umowy polsko-łotewskiej i art. 1 umowy polsko-estońskiej.

42 Artykuł 2 ust. 1 umowy polsko-łotewskiej i art. 2 ust. 1 umowy polsko-estońskiej.

43 Artykuł 5 ust. 1 umowy polsko-łotewskiej i art. 5 ust. 1 umowy polsko-estońskiej.

zbrojnego oraz kontrahent będzie działać na rzecz uregulowania takiego konfliktu zgodnie z zasadami Karty Narodów Zjednoczonych oraz dokumentami KBWE⁴⁴.

Polska i Hiszpania, zмирzając do pogłębiania stosunków dwustronnych, jak stwierdzono w preambule, i do nadania im jakościowo nowego wymiaru, zobowiązały się umacniać współpracę opartą na zasadach przyjaźni, zaufania i wzajemnego szacunku obu narodów (art. 1). Uzgodniono, że strony będą kierowały się postanowieniami Karty Narodów Zjednoczonych, Aktu Końcowego KBWE⁴⁵ oraz Paryskiej Karty Nowej Europy⁴⁶, a zwłaszcza zasadami suwerennej równości, powstrzymania się od groźby użycia siły lub użycia siły, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej państw, pokojowego załatwiania sporów i nieingerencji w sprawy wewnętrzne, poszanowania praw człowieka, łącznie z wolnością myśli, sumienia, religii, przekonań, równouprawnienia i prawa narodów do samostanowienia, współpracy między państwami oraz wykonywania w dobrej wierze zobowiązań wynikających z prawa międzynarodowego (art. 3). Strony uzgodniły, że w przypadku, gdy jedna ze stron uzna, iż jej interesy bezpieczeństwa zostały naruszone, to może zaproponować drugiej stronie natychmiastowe przeprowadzenie konsultacji dwustronnych (art. 6)⁴⁷.

2. Umowy o przyjaźni i współpracy zawarte przez Polskę w latach 1993–1994

W 1993 r. zawarte zostały przez Polskę umowy o przyjaźni i współpracy z czterema państwami: z Rumunią (25 stycznia 1993 r.)⁴⁸, Buł-

44 Artykuł 5 ust. 2 umowy polsko-łotewskiej i art. 5 ust. 2 umowy polsko-estońskiej.

45 Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, Helsinki, 1 sierpnia 1975 r., A. D. Rotfeld (red. i wprowadzenie), Z. Lachowski, A. D. Rotfeld (wybór i oprac.), *Od Helsinek do Madrytu. Dokumenty Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie 1973–1983*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1983, s. 110–203.

46 Paryska Karta Nowej Europy, Paryż, 21 listopada 1990 r., A. Przyborowska-Klimczak, E. Skrzydło-Tefelska (oprac.), *Dokumenty europejskie*, t. 2, Lublin 1999, s. 78–91.

47 Zob. D. Dudziak, *Stosunki dwustronne z wybranymi państwami Europy Zachodniej – Hiszpania*, [w:] R. Kuźniar, K. Szczepanik (red.), *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, Warszawa 2002, s. 196–197.

48 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Rumunią o przyjaznych stosunkach i współpracy, Bukareszt, 25 stycznia 1993 r. (Dz.U. 1994 r. Nr 29, poz. 106 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 151–158). Traktat wszedł w życie 13 stycznia 1994 r.

garią (25 lutego 1993 r.)⁴⁹, Gruzją (20 kwietnia 1993 r.)⁵⁰ oraz Turcją (3 listopada 1993 r.)⁵¹.

Umowa polsko-rumuńska zobowiązała państwa do umacniania przyjaźni i współpracy oraz do pogłębiania zrozumienia i zaufania między swoimi narodami. Strony stwierdziły, że wykonując w dobrej wierze zobowiązania międzynarodowe, będą kierować się – we wzajemnych stosunkach – zasadami suwerennej równości, rezygnacji z użycia siły i groźby jej użycia, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej państw, pokojowego rozstrzygnięcia sporów, nieingerencji w sprawy wewnętrzne, przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności oraz równouprawnienia i prawa narodów do samostanowienia (art. 1). W Traktacie państwa uzgodniły możliwość przeprowadzenia niezwłocznych konsultacji w przypadku, jeśli jedna ze stron uzna, że określona sytuacja międzynarodowa zagraża żywotnym interesom jej bezpieczeństwa, w tym dotyczy to w szczególności interwencji zbrojnej, groźby lub użycia siły, w tym aktu agresji oraz innych zagrożeń lub naruszenia pokoju. Niezależnie od możliwości przeprowadzenia konsultacji, co wymaga podkreślenia, kontrahenci zobowiązali się w razie zbrojnej napaści do porozumienia się w sprawie możliwości udzielenia pomocy napadniętej stronie, stosownie do art. 51 Karty Narodów Zjednoczonych, a także dołożenia wszelkich starań, by konflikt został rozwiązany, zgodnie z postanowieniami Karty i dokumentów KBWE (art. 3).

W umowie Polski z Bułgarią państwa „przekonane, że wszechstronny rozwój przyjaznych stosunków między nimi odpowiada żywotnym interesom ich narodów”⁵² postanowiły, iż zgodnie z celami i zasadami Karty Narodów Zjednoczonych i dokumentami KBWE będą rozwijać swoje stosunki na podstawie zasad suwerennej równości, poszanowania praw wynikających z suwerenności, powstrzymania się od

49 Układ między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Bułgarii o przyjaznych stosunkach i współpracy, Warszawa, 25 lutego 1993 r. (Dz.U. 1993 r. Nr 118, poz. 529 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 35–40). Układ wszedł w życie 16 września 1993 r.

50 Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Gruzji, Tbilisi, 20 kwietnia 1993 r. (Dz.U. 2000 r. Nr 2, poz. 7 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 81–87). Traktat wszedł w życie 5 listopada 1999 r.

51 Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Turecką, Warszawa, 3 listopada 1993 r. (Dz.U. 1995 r. Nr 118, poz. 566 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 162–165). Traktat wszedł w życie 15 czerwca 1995 r.

52 Preambuła umowy polsko-bułgarskiej.

groźby użycia siły lub jej użycia, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej państw, pokojowego załatwiania sporów, nieingerencji w sprawy wewnętrzne, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności, włączając w to wolność myśli, sumienia i religii lub przekonań, równouprawnienia i prawa narodów do samostanowienia, współpracy między państwami i wykonywania w dobrej wierze zobowiązań wynikających z prawa międzynarodowego (art. 1). Traktat przewiduje także możliwość niezwłocznych konsultacji w sytuacji, jeżeli jedna ze stron uzna, że powstała sytuacja międzynarodowa zagraża lub narusza suwerenność, integralność terytorialną lub inne żywotnie ważne dla jej bezpieczeństwa interesy. Konsultacje te mają dotyczyć najsukcesywniejszego sposobu zapobieżenia powstałej sytuacji (art. 3).

Traktat między Polską i Gruzją zobowiązuje strony do kształtowania wzajemnych stosunków w duchu wzajemnego szacunku, zaufania, równouprawnienia i partnerstwa, opartych na prawie międzynarodowym, w szczególności na zasadach poszanowania suwerenności, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej oraz nieingerencji w sprawy wewnętrzne (art. 1 ust. 1). Strony zobowiązały się rozwiązywać swoje spory wyłącznie środkami pokojowymi i potwierdziły, że powstrzymają się od użycia siły lub groźby jej użycia w stosunkach wzajemnych (art. 2 ust. 1). W umowie znalazło się postanowienie dotyczące możliwości przeprowadzania konsultacji w przypadku powstania sytuacji, która – zdaniem jednego z państw – może zagrażać utrzymaniu pokoju lub bezpieczeństwa na świecie, zwłaszcza gdy taka sytuacja dotyczy obu państw. Konsultacje te mają na celu znalezienie środków umożliwiających rozwiązanie takiej sytuacji, zgodnie z postanowieniami Karty Narodów Zjednoczonych. Warto także podkreślić, że Traktat przewiduje, iż w razie gdyby państwo trzecie lub państwa trzecie dokonały zbrojnej napaści na jednego z kontrahentów, to wówczas drugie z nich zobowiązane jest nie udzielać jakiegokolwiek pomocy i poparcia takiemu państwu lub państwom trzecim, przez cały czas trwania konfliktu (art. 5).

Traktat polsko-turecki z 1993 r. potwierdził zobowiązania stron, wynikające ze wszystkich obowiązujących umów dwustronnych, a w szczególności z Traktatu o przyjaźni między Polską i Turcją

z 1923 r.⁵³, w którym to strony stwierdziły, że pomiędzy nimi i ich obywatelami trwać będzie pokój niezmacony i szczerą wieczną przyjaźń (art. 1). Umowa z 1993 r. jest wyrazem woli uzupełnienia Traktatu z 1923 r. i dostosowania go do współczesnych potrzeb. Stwierdzono (w art. 1), że kontrahenci zobowiązują się umacniać przyjaźń i współpracę oraz pogłębiać zrozumienie i zaufanie, istniejące między nimi, a także, iż będą postępować we wzajemnych stosunkach zgodnie z zasadami suwerennej równości, zakazem stosowania siły lub groźby jej użycia, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej państw, pokojowego rozstrzygnięcia sporów, nieingerencji w sprawy wewnętrzne, przestrzegania praw człowieka i podstawowych swobód, równych praw narodów oraz ich prawa do samostanowienia.

W 1994 r. Polska ostatecznie zakończyła proces zawierania umów o przyjaźni i współpracy z państwami sąsiednimi. 26 kwietnia 1994 r. podpisany został Traktat z Litwą⁵⁴. Strony „pomne złożoności historii” obu „narodów oraz wielowiekowej bliskości Polaków i Litwinów, biorąc pod uwagę możliwość odmiennego rozumienia wspólnej historii przez oba narody” oraz „podkreślając, że świadomość dobrych i złych kart z historii naszych państw ma służyć utrwalaniu wzajemnego zrozumienia pomiędzy narodami polskim i litewskim w jednoczącej się demokratycznej Europie”, a także „wyrażając żal z powodu konfliktów między obydwojma państwami po zakończeniu I wojny światowej, kiedy po długotrwałej niewoli Polacy i Litwini przystępowali do budowy nowego, niepodległego życia, oraz potępiając używanie przemocy, które się zdarzało w stosunkach wzajemnych państw”, potwierdziły, że pragną dążyć do wszechstronnego rozwoju wzajemnych stosunków i przyjaznej współpracy w oparciu o zasadę dobrosąsiedztwa⁵⁵. Kontrahenci zobowiązali się kształtować swoje stosunki w duchu wzajemnego szacunku, zaufania, równouprawnienia i dobrosąsiedztwa, opierając się na prymacie prawa międzynarodowego,

53 Traktat Przyjaźni między Polską a Turcją, Lozanna, 23 lipca 1923 r. (Dz.U. z 1924 r. Nr 39, poz. 407 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 160–161). Traktat wszedł w życie 1 kwietnia 1924 r.

54 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy, Wilno, 26 kwietnia 1994 r. (Dz.U. 1995 r. Nr 15, poz. 71 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Staszewski, *Stosunki traktatowe*, s. 196–204). Traktat wszedł w życie 26 listopada 1994 r.

55 Preambuła do umowy polsko-litewskiej.

a w szczególności na zasadach poszanowania suwerenności, nienaruszalności granic, zakazu agresji zbrojnej, integralności terytorialnej, nieingerencji w sprawy wewnętrzne oraz przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności (art. 1). W umowie potwierdzono istniejącą między stronami granicę oraz stwierdzono, że strony nie mają wobec siebie żadnych roszczeń terytorialnych i roszczeń takich nie będą miały również w przyszłości (art. 2). Strony zobowiązały się rozwiązywać swoje spory wyłącznie środkami pokojowymi i potwierdziły, że powstrzymają się od użycia siły lub groźby jej użycia w stosunkach wzajemnych (art. 3 ust. 1). W dodatku uzgodniły, że żadna z nich nie dopuści, aby z jej terytorium państwo trzecie lub państwa trzecie dokonały aktu agresji przeciwko drugiemu kontrahentowi (art. 3 ust. 2). Traktat przewiduje również możliwość przeprowadzenia niezwłocznych konsultacji w przypadku powstania sporu lub sytuacji, które zdaniem jednego państwa-strony mogą zagrażać lub zagrażają utrzymaniu pokoju lub bezpieczeństwa na świecie albo naruszają pokój międzynarodowy lub bezpieczeństwo, w szczególności, gdy taki spór lub sytuacja dotyczą obu stron. Konsultacje te mają być przeprowadzone w celu poszukiwania możliwych środków uregulowania sporu lub powstałej sytuacji, zgodnie z postanowieniami Karty Narodów Zjednoczonych. Stwierdzono ponadto, że w razie gdyby państwo trzecie lub państwa trzecie dokonały zbrojnej napaści na jednego z kontrahentów, to wówczas druga strona zobowiązana jest nie udzielać jakiegokolwiek pomocy i poparcia takiemu państwu lub państwom trzecim przez cały czas trwania konfliktu zbrojnego oraz podejmować działania na rzecz uregulowania tego konfliktu (art. 6).

W tym samym roku, 15 listopada 1994 r., zawarta została przez Polskę umowa o przyjaźni i współpracy z Mołdową⁵⁶. Strony, „dążąc do stworzenia dobrosąsiedzkich stosunków i rozwoju owocnej współpracy”⁵⁷, zobowiązały się kształtować swoje stosunki w duchu wzajemnego szacunku, zaufania, równouprawnienia i partnerstwa, opierając się na prymacie prawa międzynarodowego, a także na zasadach poszanowania suwerenności, nienaruszalności granic, inte-

56 Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Mołdowa o przyjaźni i współpracy, Warszawa, 15 listopada 1994 r. (Dz.U. 1996 r. Nr 76, poz. 363 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 119–125). Traktat wszedł w życie 2 marca 1996 r.

57 Preambuła do umowy Polski z Mołdową.

gralności terytorialnej oraz nieingerencji w sprawy wewnętrzne (art. 1 ust. 1). Ponadto, analogicznie jak w umowie polsko-litewskiej, strony stwierdziły, że swoje spory będą rozwiązywać wyłącznie środkami pokojowymi, i potwierdziły, że powstrzymają się od użycia siły lub groźby jej użycia w stosunkach wzajemnych (art. 2 ust. 1). Zawarte zostały także postanowienia odnoszące się do konsultacji oraz stosunku do państw lub państw trzecich, które dokonałyby zbrojnej napaści na jednego z kontrahentów⁵⁸.

3. Umowy o przyjaźni i współpracy zawarte przez Polskę po 1994 r.

Ostatnimi umowami o przyjaźni i współpracy, które zawarte zostały przez Polskę, są umowa z Uzbekistanem z 11 stycznia 1995 r.⁵⁹ i umowa z Grecją z 12 czerwca 1996 r.⁶⁰

W umowie z Uzbekistanem strony, „dążąc do stworzenia podstaw do przyjaznego współżycia i rozwoju bliskiej współpracy”⁶¹, zobowiązały się umacniać przyjaźń i współpracę oraz pogłębiać zrozumienie oraz zaufanie istniejące między nimi, a także, że będą postępować we wzajemnych stosunkach zgodnie z zasadami suwerenności i równości, nienaruszalności granic, integralności terytorialnej, nieingerencji w sprawy wewnętrzne i prawa narodów do ich samostanowienia (art. 1 ust. 1 i 2). Kontrahenci uzgodnili, że będą rozwiązywać spory wyłącznie środkami pokojowymi, i potwierdzili, iż powstrzymają się od użycia siły lub groźby jej użycia w stosunkach wzajemnych (art. 2 ust. 1). Traktat zawiera także postanowienie odnoszące się do możliwości przeprowadzenia konsultacji oraz dotyczące stosunku do państw lub państw trzecich, które dokonałyby zbrojnej napaści na jednego z kontrahentów⁶².

58 Zob. art. 5 umowy Polski z Mołdową.

59 Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Uzbekistanu, Warszawa, 11 stycznia 1995 r. (Dz.U. 1996 r. Nr 26, poz. 115 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 176–183). Traktat wszedł w życie 20 listopada 1995 r.

60 Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Grecką, Ateny, 12 czerwca 1996 r. (Dz.U. 1998 r. Nr 129, poz. 852 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 73–80). Traktat wszedł w życie 3 lipca 1998 r.

61 Preambuła umowy Polski z Uzbekistanem.

62 Zob. art. 5 umowy Polski z Uzbekistanem. Na temat postanowień Traktatu zob. W. Śmidowski, *Stan i perspektywy rozwoju polsko-uzbeckich stosunków politycznych*, [w:] T. Bodio (red.), *Uzbeki-*

Traktat z Grecją zawarty został „w nawiązaniu do istniejących od dawna stosunków przyjaźni (...), czego świadectwem jest poprzednio zawarty Traktat przyjaźni między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Grecką z 4 stycznia 1932 r.⁶³64 W umowie polsko-greckiej z 1996 r. strony wyraziły wolę umacniania i pogłębiania wzajemnej przyjaźni i współpracy, poszerzając przez to istniejące między nimi zaufanie i zrozumienie, oraz zobowiązały się powstrzymywać w swoich wzajemnych stosunkach od groźby użycia siły przeciw integralności terytorialnej lub niepodległości politycznej drugiego kontrahenta, jak również od postępowania w jakikolwiek inny sposób niezgodny z zasadami Aktu Końcowego KBWE, a w szczególności z zasadą nie naruszalności granic, pokojowego rozstrzygania sporów, nieingerencji w sprawy wewnętrzne i poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności (art. 1).

Podsumowanie

Dokonując podsumowania, należy stwierdzić, że oprócz umów zawartych po przemianach ustrojowych dotyczących Polski i innych państw oraz po zmianach geopolitycznych na kontynencie europejskim obowiązują jeszcze – prócz wspomnianych (umowy polsko-greckiej z 1932 r. i umowy polsko-tureckiej z 1923 r., podpisanych w okresie międzywojennym, a następnie uzupełnionych oraz dostosowanych do współczesnych potrzeb przez zawarcie kolejnych, późniejszych umów) – umowa z Afganistanem (wówczas Królestwem Afganistańskim – obecnie Islamskim Państwem Afganistanu) z 1927 r.⁶⁵, umowa

stan. Historia – Społeczeństwo – Polityka, Warszawa 2001, s. 392–393.

- 63 Traktat przyjaźni, koncyliacyjny i arbitrażowy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Grecką, Warszawa, 4 stycznia 1932 r. (Dz.U. z 1932 r. Nr 66, poz. 614). Traktat utracił moc w części dotyczącej koncyliacji i arbitrażu w dniu 22 października 1995 r., tj. w dniu wejścia w życie w stosunku do republiki Greckiej Konwencji o koncyliacji i arbitrażu w ramach KBWE, podpisanej w Sztokholmie 15 grudnia 1992 r. (Dz.U. z 1999 r. Nr 98, poz. 1139). Konwencja ta w stosunku do Polski weszła w życie już wcześniej, bo 5 grudnia 1994 r. Na temat Konwencji o koncyliacji i arbitrażu w ramach KBWE zob. R. Szafarz, *Konwencja o koncyliacji i arbitrażu w ramach KBWE*, „Państwo i Prawo” 1993, z. 5, s. 58 i nast.
- 64 Preambuła umowy Polski z Grecją.
- 65 Traktat Przyjaźni pomiędzy Najjaśniejszą Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Afganistańskim, Angora, 3 listopada 1927 r. (Dz.U. z 1928 r. Nr 55, poz. 523 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 19–20). Traktat wszedł w życie 15 maja 1928 r.

z Iranem (wówczas Cesarstwem Perskim – obecnie Islamską Republiką Iranu) z 1927 r.⁶⁶ oraz zawarty w okresie Polski Ludowej traktat z Angolą z 1978 r.⁶⁷, oparty jeszcze na zasadach proletariackiego internacjonalizmu i marksizmu-leninizmu⁶⁸.

Państwa, z którymi Polska zawarła umowy o przyjaźni i współpracy w nowych warunkach ustrojowych i geopolitycznych, można podzielić podmiotowo na dwie zasadnicze grupy. Pierwszą stanowią tzw. państwa zachodnioeuropejskie: Francja, Hiszpania, Niemcy, Włochy oraz państwa zaliczane do kategorii państw w znaczeniu politycznym, a nie geograficznym: Grecja i Turcja. Drugą są z kolei były europejskie państwa socjalistyczne, a mianowicie: Bułgaria, Czechy, Rumunia, Węgry, Słowacja oraz państwa powstałe po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich: Białoruś, Estonia, Gruzja, Litwa, Łotwa, Mołdowa, Rosja, Ukraina i Uzbekistan. Mimo parafowania nie został ostatecznie podpisany traktat z Kirgistanem⁶⁹. Należy podkreślić, że Polska jest stroną umów o przyjaźni i współpracy ze wszystkimi państwami sąsiednimi.

Analizowane traktaty podpisane zostały w latach 1991–1996. Można pokusić się o stwierdzenie, że tak intensywna polityka traktatowa Polski w latach 90. w zakresie podpisywania umów o przyjaźni i współpracy została zakończona w niezrozumiały sposób i z niezrozumiałych względów, gdyż po 1996 r. nie podpisano już żadnego traktatu w tym przedmiocie. Udział Polski w wielostronnych strukturach współpracy

66 Traktat Przyjaźni pomiędzy Najjaśniejszą Rzeczpospolitą Polską a Cesarstwem Perskim, Teheran, 19 marca 1927 r. (Dz.U. z 1930 r. Nr 73, poz. 580 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 94–97). Traktat wszedł w życie 22 października 1930 r.

67 Porozumienie między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Ludową Republiką Angoli o przyjaźni i współpracy, Luanda, 4 grudnia 1978 r. (Dz.U. z 1984 r. Nr 29, poz. 147 oraz A. Przyborowska-Klimczak, W. Sz. Staszewski, *Traktaty o przyjaźni*, s. 21–23). Porozumienie weszło w życie 11 kwietnia 1984 r.

68 Niezrozumiały jest fakt, że umowa ta obowiązuje nadal, mimo dokonanego, po przyjęciu Konstytucji z 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.), przeglądu umów międzynarodowych. Jej postanowienia w sposób oczywisty są niezgodne z postanowieniami Konstytucji, gdyż są w sprzeczności z „aksjologicznymi podstawami porządku prawnego RP”. R. Szafarz, *Stosunki traktatowe*, s. 49–50; K. Działocha, S. Jarosz, *Konstytucja po dwóch latach obowiązywania*, „Państwo i Prawo” 1999, z. 12, s. 13. Zob. też: R. Szafarz, *Umowy międzynarodowe niezgodne z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), *Prawo, instytucje i polityka w procesie globalizacji. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Symonidesowi*, Warszawa 2003, s. 53 i nast.

69 A. Fedorowicz, *Polsko-kirgiskie stosunki polityczne, kulturalne, naukowe i ochrona miejsc pamięci narodowej*, [w:] T. Bodio (red.), *Kirgistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2004, s. 762.

nie zwalnia z potrzeby budowania odpowiedniej sieci dwustronnych powiązań traktatowych. Tym bardziej że dotychczas niepodpisana została umowa o przyjaźni i współpracy z tak strategicznym partnerem, jakim są Stany Zjednoczone Ameryki, mimo że tego typu traktat wcześniej obowiązywał⁷⁰. Antycypując, warto też rozważyć podpisanie w pierwszej kolejności traktatów politycznych również z państwami powstałymi po rozpadzie Jugosławii, ale także z państwami położonymi na innych kontynentach. Dodać można, że w okresie międzywojennym Polska związana była umowami przyjaźni (posługując się ówczesnymi nazwami tych państw) z Królestwem Serbów, Chorwatów i Słoweńców⁷¹, jak również z Republiką Chińską⁷². Niech te egzemplifikacje posłużą jako wyznacznik w kierunku rozwijania współpracy bilateralnej, znajdującej odzwierciedlenie w zawieranych dwustronnych umowach międzynarodowych.

Bibliografia

- Banaszkiewicz A., *Umowy międzynarodowe Polski jako środek realizacji polityki zagranicznej RP 1989–2000*, Łódź 2007.
- Barcz J., *Podstawy polityczne i prawne stosunków Polski ze zjednoczonymi Niemcami*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1991*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1993.
- Barcz J., *Polska – Niemcy. Traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, „Państwo i Prawo” 1991, nr 9.
- Bernatowicz G., *Stosunki polsko-włoskie*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1992*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1994.
- Cieślak M., *Stosunki polsko-ukraińskie*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1992*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1994.
- Dudziak D., *Stosunki dwustronne z wybranymi państwami Europy Zachodniej – Hiszpania*, [w:] R. Kuźniar, K. Szczepanik (red.), *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, Warszawa 2002.

70 Traktat Przyjaźni, Handlowy i praw konsularnych między Rzeczpospolitą Polską a Stanami Zjednoczonymi Ameryki, Waszyngton, 15 czerwca 1931 r. (Dz.U. z 1933 r. Nr 49, poz. 384).

71 Pakt Przyjaźni i Serdecznej Współpracy między Polską a Królestwem Serbów, Chorwatów i Słoweńców, Genewa, 18 września 1926 r. (Dz.U. z 1928 r. Nr 61, poz. 559).

72 Traktat przyjaźni, handlowy i nawigacyjny pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Chińską, Nankin, 18 września 1929 r. (Dz.U. z 1931 r. Nr 62, poz. 499).

- Działocha K., Jarosz S., *Konstytucja po dwóch latach obowiązywania*, „Państwo i Prawo” 1999, z. 12.
- Fedorowicz A., *Polsko-kirgiskie stosunki polityczne, kulturalne, naukowe i ochrona miejsc pamięci narodowej*, [w:] T. Bodio (red.), *Kirgistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2004.
- Habowski M., *Stosunki Białorusi z Polską*, [w:] I. Topolski (red.), *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2009.
- Jóźwik B., *Transformacja i rozwój gospodarczy w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] B. Jóźwik, T. Stępniewski (red.), *Transformacja i rozwój gospodarczy w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, z. 5.
- Kukułka J., *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945–2000 z kalendarium 2001–2006*, Warszawa 2007.
- Kukułka J., *Traktaty sąsiedzkie Polski Odrodzonej*, Wrocław 1998.
- Kuźniar R., *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.
- Leszczyński Z., Kosecki A. (oprac.), *Stosunki międzynarodowe 1989–2000. Wybór tekstów źródłowych i materiałów*, Pułtusk 2001.
- Maresz T., „Jesień Narodów” – rozpad bloku komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej w szkolnej edukacji historycznej we współczesnej Polsce, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2016, z. 3.
- Mikucka-Wójtowicz D., *Transformacja ustrojowa w państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej – geneza, uwarunkowania, przebieg procesu. Uwagi teoretyczne*, [w:] E. Bujwid-Kurek, D. Mikucka-Wójtowicz, *Transformacja ustroju politycznego wybranych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej. Podręcznik akademicki*, Kraków 2015.
- Palmowski M., *Stosunki polsko-białoruskie*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1992*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1994.
- Podgórzńska R., Szczepanik B. (oprac.), *Uregulowania traktatowe Polski w latach 1945–1998. Teksty wybranych umów politycznych zawartych przez Polskę z niektórymi krajami europejskimi*, Koszalin 1999.
- Przyborowska-Klimczak A., *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2006.
- Przyborowska-Klimczak A., Skrzydło-Tefelska E. (oprac.), *Dokumenty europejskie*, t. 2, Lublin 1999.
- Przyborowska-Klimczak A., Staszewski W., *Stosunki traktatowe Polski z państwami sąsiednimi. Wybór dokumentów*, Lublin 1998.
- Przyborowska-Klimczak A., Staszewski W. Sz., *Traktaty o przyjaźni i współpracy zawarte przez Polskę. Wybór dokumentów*, Lublin 2005.
- Rotfeld A. D. (wybór i oprac.), Lachowski Z., *Od Helsinek do Madrytu. Dokumenty Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie 1973–1983*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1983.
- Skubiszewski K., *Polska polityka zagraniczna w 1991 roku*, [w:] B. Wizimirska (red.), *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej 1991*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1993.

- Stolarczyk M., *Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015*, Katowice 2016.
- Stolarczyk M., *Rosja w polityce zagranicznej Polski w okresie pozimnowojennym: aspekty polityczne*, „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” 2013, nr 11.
- Surmacz B., *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie*, Lublin 2002.
- Szafarz R., *Dwustronne traktaty polityczne Rzeczypospolitej Polskiej z państwami zachodnimi: 1989–2004. Studium polityczno-prawne*, „*Studia Prawnicze*” 2004, z. 3.
- Szafarz R., *Konwencja o koncyliacji i arbitrażu w ramach KBWE*, „*Państwo i Prawo*” 1993, z. 5.
- Szafarz R., *Stosunki traktatowe Rzeczypospolitej Polskiej. Nowa jakość w latach 1989–2000*, „*Studia Prawnicze*” 2003, z. 2.
- Szafarz R., *Umowy międzynarodowe niezgodne z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), *Prawo, instytucje i polityka w procesie globalizacji. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Symonidesowi*, Warszawa 2003.
- Szayna T. S., *Rozpad Czecho-Słowacji (kilka uwag o jego konsekwencjach)*, „*Sprawy Międzynarodowe*” 1993, z. 1.
- Śmidowski W., *Stan i perspektywy rozwoju polsko-uzbeckich stosunków politycznych*, [w:] T. Bodio (red.), *Uzbekistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2001.
- Trembicka K., *Zmiana systemu władzy w Europie Środkowo-Wschodniej (1989–1990): uwarunkowania i prawidłowości*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia*” 2005, t. 12.
- „*Tygodnik Powszechny*” z dn. 8 listopada 2009 r. – Dodatek Specjalny, nr 45.
- Tyranowski J., *Traktaty sojusznicze Polski Ludowej*, Warszawa 1972.
- Wasiuta O., *Stosunki polsko-rosyjskie*, [w:] W. T. Modzelewski (red.), *Polska wobec sąsiadów. Współczesne stosunki polityczne*, Olsztyn 2009.